

ЎЗБЕК ТИЛИДА “ВАҚТ” КОНЦЕПТИГА ОИД БИРЛИКЛАРНИНГ ТАРИХИЙ-ЭТИМОЛОГИК, СТАТИСТИК ТАДҚИҚИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8401549>

Mamarajabova Iroda Fayzullayevna

Алишер Навоий номидаги Тошкент

давлат ўзбек тили ва адабиёти университети докторанти.

E-mail: mamarajabovairoda088@gmail.com

Аннотация

Ушбу мақолада “Вақт” тушунчасининг мураккаблиги ва кўп қирралилигини уни ўрганишга ёндашувлар ҳамда турли йиллардаги маҳаллий ва хорижий олимлар ўз тадқиқотларида вақт тушунчасини қайси жиҳатларига мурожаат қилганликлари ёритилган.

Калит сўзлар

Вақт, лингвистик, тарих, Эйнштейн, фалсафа, тилшунослик, психология.

КИРИШ

Замонавий фазо-вақт реализмини ўрганиш яна умумий нисбийлик назарияси пайдо бўлиши билан бошланди ва ҳақиқий жонланиш 1960-йилларда содир бўлди. Физикада умумий нисбийлик назариясининг муваффақияти ва фан фалсафасида илмий реализмнинг қайта тикланиши одамларни макон ва вақт моҳиятини қайта кўриб чиқишга ундади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Вақт бу ўлчанган ёки ўлчанадиган давр, фазовий ўлчамсиз давомийликдир. “Вақт” тушунчаси бутун тарих давомида фалсафанинг қизиқиш соҳаларидан бири бўлгани билан бирга математика ва физика фанининг муҳим соҳаларидан бири бўлиб келган. Вақт нисбий тушунчадир. Шунингдек, у биз мавжуд бўлган учта бўшлиқ ва битта вақт ўлчовли фазонинг мавҳум ўлчами сифатида қабул қилинади.

Аристотелнинг фикрича, вақт ҳаракат иши сифатида пайдо бўлган, кейин вақт ҳаракатнинг маҳсулидир. Буни нисбийлик нуқтаи назаридан ҳам айтиш мумкин. Вақт ходисаси физикада “т” ҳарфи (лотинча “темпус” вақт маъносини билдирувчи сўзининг бош ҳарфи) билан белгиланади. Шунга қарамай, вақтнинг объектив мавжудми ёки йўқлиги физиканинг энг муҳим ва ҳал қилинмаган масалаларидан биридир.

Планк вақти деб аталадиган 10 – 43 сониядан қисқа вақт физиклар томонидан биз яшаётган 3+1 ўлчовли фазонинг чегараси ва қора туйнук муҳитининг бошланиши сифатида қабул қилинади. Худди ёруғлик каби эгилган деб тахмин қилинади. Шу сабабли, кўшлаб олимлар вақт саёҳати мумкинми ёки йўқми деган саволни ўйлашмоқда. Худди шундай, вақт оқадими ёки унинг қайси йўналишда оқиши физикадаги энг мунозарали мавзулардан биридир. Тарих давомида бу масала бўйича баъзи назариялар муҳокама қилинган. Масалан; ҳатто қадимги араб шоирлари ҳам шеърларида бу масалани кун тартибига олиб чиққанлар. Мисол учун, Зухайр бин Аби Сулма вақти ўлик эмаслигини таъкидлаган эди.

Ўтмишдан инсоният вақтни турли усуллар билан ўлчашга ҳаракат қилган. Олдин кишилар фақат ёмғир, қор, совуқ ва иссиқлик вақтини билишлари керак; фасллар турар жой, кўчиш ёки ўрим-йиғим вақтини билиб, айтиб, риоя қилишди. Кичикроқ вақт бирликларига муҳтож бўлган инсоният йилни ой ва ҳафталарга бўлишни бошлади. Кичикроқ вақт бирликларининг санаси тақвимга параллел. У Жанубий Африкада топилган ва тахминан милoddан аввалги 33 000 йилга тегишли бўлган Лебомбо суяги ой цикли унга асосланганлигини кўрсатади. Худди шундай, Ишанго суяги тахминан 23 000 йил олдинга тегишли. Шумерлар кейинроқ тахминан милoddан аввалги 3000 йилда улар ойни ўттиз кун деб, йилни ўн икки ойга бўлиш ғоясини илгари сурдилар. Тахминларга кўра, араблар вақтни ўлчашни бошқа қадимги тамаддунлардан ўрганган.

Мисрликлар билан давом этган вақтни аниқ ўлчаш ишлари Юнон ва Рим цивилизацияларида яхши ривожланган. Қадимги Миср руҳонийларининг фикрига кўра, вақт; бу энергиянинг йўқолиши ёки бошқача қилиб айтганда, энергиянинг ўзгариши жараёни ва абадий Худони рамзий қилади. Тарихдаги баъзи жамиятлар ва баъзи қабила жамоалари маданиятидаги тушунчага кўра; Вақт ўтмишдан келажакка тўғри чизикда давом этадиган ҳодиса эмас. Вақт циклик равишда пайдо бўлади, яъни айланиб, бошига қайтади. Бу ёндашувга замонавий жамиятларда қайтадан қизиққан фалсафий фикр сифатида маълум даражада қизиқиш ҳам мавжуд. Дарҳақиқат, бу тушунча бугунги кунда ер юзидаги барча тақвимларда маълум нисбатларда мавжуд бўлиб қолмоқда, аммо ҳақиқий фарқланиш йилларни ўлчашда пайдо бўлади. Цикл тушунчасига кўра, фақат вақтнинг ўзи эмас, балки ўлчаш усули ҳам цикл тушунчасига асосланади.

Умуман олганда вақт масаласи календарларда йиллар истиқболли ўлчов усули билан эмас, балки кунлар ва ойлар каби тақрорланадиган ўлчов

бирлиги билан ишланади. Ушбу маданиятларнинг дастлабки шаклларида вақт бутунлай циклик ҳодисадир.

Вақт моддий оламнинг барча объектлари ва жараёнлари мавжудлигининг ажралмас атрибути, инсон ҳаёти ва онгининг муҳим таркибий қисми бўлиб, доимо қизиқиш уйғотиб келган борлиқнинг универсал тоифаси сифатида турли соҳа олимлари учун таҳлил мавзуси бўлиб келган. Вақт ҳақида билимга эга барча доираларда ҳозиргача илмий тадқиқот объекти бўлиб қолмоқда. Қадимги замондаги вақт муаммоси файласуфлар учун алоҳида қизиқиш уйғотди, лекин дастлаб табиат ҳодисалари билан шуғулланадиган табиий фанларда кўйилган.

“Вақт” категориясига эътибор, энг аввало, уни ўлчаш зарурати билан боғлиқ бўлиб, бу тушунчага таянган ҳолда физика фанида бевосита иштирок этган. Ньютоннинг, кейин эса Эйнштейннинг кашфиётлари вақтни ўрганиш назариясида асос бўлди.

Бутун дунё ҳақидаги табиатшунослик билимларининг ривожланиши ва муваффақиятлари вақт, макон, ҳаракат каби фундаментал тушунчаларни асослаш ва таҳлил қилиш билан боғлиқ эди. Илмий фикр ҳаракатидаги туб ўзгаришлар, табиий билимлар тизимидаги (математика, физика, кимё, астрономиядаги) муҳим назарий ютуқлар ушбу категорияларни талқин қилишдаги туб ўзгаришлар, уларнинг чуқурлашиши, ривожланиши ва ҳар бир даврнинг хусусияти билан боғлиқ. Инсоният билимлари тарихи ушбу тоифаларнинг мазмунига ҳисса қўшган.

Вақт муаммоси гуманитар фанларда ҳамisha кўп такрорланганига қарамай кам ўрганилган, у қадим замонлардан бери файласуфларнинг қизиқиш мавзуси бўлиб келган, лекин улар, асосан, табиий фанлар маълумотларига таянган. Вақтни ўрганишга экзистенциалист файласуфлар катта ҳисса қўшдилар, улар бу категорияни жисмоний эмас, балки маънавий, ахлоқий, эстетик нуқтаи назардан кўриб чиқдилар. Маданиятшунослик категорияси сифатида вақт етарлича ўрганилмаган, ўрта асрлар маданияти ёки антик даврда вақт ҳақидаги ғояларни таҳлил қилишга бағишланган тарихий характердаги асарлар бундан мустасно бўлган.

Ҳозирги вақтда "концеп" атамаси кўплаб гуманитар фанларда: адабиётшунослик, фалсафа, тилшунослик, психология, маданиятшуносликда кенг қўлланилади. Ушбу атаманинг кўплаб таърифлари мавжуд, чунки "концеп" атамаси дунёнинг этник лингвистик манзарасини контент режасининг варианты сифатида ўрганишда асосий ёндашувлардан бири ҳисобланади. Юқоридаги таърифларнинг таҳлили шуни кўрсатадики,

замонавий тилшуносликда “концеп” атамасини тушуниш анча беқарордир. “Тушунча” атамасининг ҳам тор (В. В. Красних) тушунчаси, ҳам кенгрок тушунчаси (В. И. Карасик, Ю. С. Степанов, Э. С. Кубрякова) мавжуд. Фақат концепнинг онга тегишли эканлиги ва контцепциядан фаркли ўларок, нафақат тавсифий-таснифланган, балки ҳиссий-иродавий ва образли-эмпирик хусусиятларни ҳам ўз ичига олган позицияси шубҳасиз деб эътироф этилади. Тушунчалар нафақат фикр, балки тажриба ҳамдир¹¹⁷.

Классик ва ўрта аср лотин тилида “концепция” сўзи кўпинча “тушунча”, яъни от сифатида эмас, балки “ўйлаб топилган” ёрдамчи сўз сифатида ҳам ишлатилган. Классик лотин тилида “тушунча”нинг замонавий маъноси “бегона” мазмунини беради. Ўрта аср лотин тилида, концепция тушуниш ёки англаш системаси деб қабул қилинган. Ҳатто ўрта аср фалсафий матнларида, масалан, Тертуллиан (160-220), Авлиё Августин (354-430), Боецхиус (480-524) тушунчаси кўпинча “ўйлаб топилган” маъноси билан кесим сифатида ишлатилади, ва бу “тушунча” маъносига эга бўлган от эмас. Д. Скотт (тахминан 1266-1308 йиллар) асос солган фалсафий оқим сифатида “концептуализм” издошлари ва танкидчилари орасида биз техник атамани учратамиз.

Тилшуносликда вақтни асосан грамматик категория сифатида ўрганган А. В. Бондарко, Г. А. Золотова, М. В. Всеволодова – функционал грамматика назариясига оид ишларга қаранг¹¹⁸.

Шунингдек, вақт концепти яна когнитив категория, маданий тушунча, дунёнинг лингвистик расмининг элементларидан бири ва маълум бир халқнинг лингвистик ва маданий билимларининг таркибий қисми сифатида кўриб чиқила бошланди. Бироқ, кўпинча вақтни идрок этиш ва акс эттириш, концепциялаш ва амалга оширишнинг лингвистик ва маданий хусусиятларини ҳисобга оладиган таҳлилнинг лингвокултурологик жиҳати тадқиқотларда фақат қисман, умумий характердаги ишлар доирасида мавжуд (Ю. С. Степанов, Н. Д. Арутюнова, Т. В. Булигина ва А. Д. Шмелев, В. И. Постовалова, А. В. Кравченко ва бошқалар)¹¹⁹. Вақт категориясига замонавий ёндашувни белгилаб берган муҳим омил тилшуносликнинг антропологик парадигмага ўтиши бўлди.

¹¹⁷ Попова, З. Д. Семантико-когнитивный анализ языка. – Воронеж : Научное издание “Стернин”. 2006. – 41 с.

¹¹⁸ Бондаренко А.В. Функциональная грамматика // Лингвистический энциклопедический словарь М., 1990. -С. 565- 566

¹¹⁹ Маслова Валентина Авраамовна. Когнитивная лингвистика. Учебное пособие. – Минск: “Тетрасистемс”, г.2003. -С. 255.

Тил вақтининг вақт ўқи муаллиф томонидан тузилган бўлиб, инглиз тилидаги замон ҳодисасини кузатишнинг янги истиқболи тил вақтидир. Асосий фикрларни қисқача қуйидагича таърифлаш мумкин:

1) Одамлар тил мулоқотида маълум бир ҳаракатни эслатганда, улар ҳар доим – хабардорми ёки йўқми - иш-ҳаракат вақтини бошқа вақт билан боғлаш, бу сафар - мен жойлашиш вақти деб атайдиган нарса - вақт ёки маъно жиҳатдан ҳаракат вақти билан боғлиқ ва қулай бўлиши мумкин.

2) Жойлашув вақтини кузатиш нуктаси сифатида олиб, биз ҳаракат содир бўлиш вақтининг жойлашиш вақтига нисбатан ўрнини аниқ кўришимиз мумкин. Хусусан, нисбий вақт позициясини уч турга бўлиш мумкин: биринчи марта (жойлашув вақтидан олдин), бир вақтнинг ўзида (ҳаракат содир бўлиш вақти ёки унинг марказий қисми жойлашиш вақтига тўғри келади) ва пост вақти (жойлашув вақтидан кейин). Коммуникаторлар ҳаракат вақтини жойлашиш вақти билан боғлашганда, уларнинг онгида вақт тушунчаси энди мутлақ табиий вақт эмас. Масалан, фиксация вақти ҳозирги (гапириш лаҳзаси) бўлса, ундан олдин табиий вақтда ўтмишдан кўра ҳозирги вақтга нисбатан олдинги давр келади - ўтган замон (фиксация вақтига алоқаси бўлмаган) мумкин эмас. Чунки фиксация вақтининг олдинги ҳолатида содир бўлади Бу далил. 3) 1) ва 2) нинг таҳлилидан кўриниб турибдики, феълларни қўллашда одамлар онгида “вақт” тушунчаси энди табиий вақт эмас, балки коммуникаторларда табиий вақтнинг психологик таассуротлари бўлиб, у “вақт” тушунчасига хизмат қилади.

Тил мулоқоти эҳтиёжлари, коммуникаторнинг тил мулоқотида нарсалар ҳаракатининг объектив тартибини (табиий вақт сифатида акс эттирилган) алоқа эҳтиёжларига кўра рекомбинациясидир. У уч элементдан иборат: ҳаракатнинг содир бўлиш вақти, жойлашиш вақти ва нисбий вақт позицияси. Вақт ҳақидаги бу тушунча лингвистик вақт деб аталади. Тил вақтининг учта элементи орасида янги таклиф қилинган вақт ва нисбий вақт позицияси тушунчалари билан бир каторда, ҳаракатнинг содир бўлиш вақтини ҳам қайта тушуниш керак: бизнингча, ҳаракатнинг содир бўлиш вақти шундай элементларни ўз ичига олади.

Вақтни аниқлаш омили (вақт ҳолатини ҳукм қилиш асоси деб аташ таклиф этилади), баъзида ҳаракат ҳолатининг хусусиятларини тавсифловчи омилларни ҳам ўз ичига олади – бунда ҳаракат вақти нима учун бўлиши мумкин деган савол пайдо бўлади Чунки вақт ҳаракатнинг мавжуд бўлиш усулидир, масалан, ҳаракат содир бўлганда, агар у интервалгача ҳолатда бўлса, унинг ҳаракати табиий вақтда содир бўлади. Бу кўп нуктали

траекториядир. Бизнингча чалкашликларга йўл қўймаслик учун ҳаракатнинг содир бўлиш вақтидаги охириги омилни ҳаракат вақтининг изи деб атасак тўғри бўлади.

Шуни таъкидлаш керакки, лингвистик вақт коммуникаторнинг субъектив рангига, бу тушунарсиз нарса эмас, чунки тил вақтининг шахсий ранги, асосан, коммуникаторнинг вақтни ўзининг прагматик мақсадига кўра жойлашишни танлашида намоён бўлади. Бунда жойлашиш вақти вақт ёки маъно жиҳатидан ҳаракат билан боғлиқ бўлиши керак ва танлов маълум бир контекстда амалга оширилади, бу эса контекстни баҳам кўрадиган коммуникаторлар учун номаълум бўлмайди.

Тил вақтининг вақт ўқи уч қисмдан иборат: 1) жойлашиш вақтининг ўқи (жойлашув вақтининг ўқи) - жойлашиш вақтини ифодалайди ва вақт векторини учта нисбий вақт позициясига ажратади: биринчи марта, бир вақтнинг ўзида ва кейинроқ вақт. 2) Вақт нури – 1 дан), тил вақт ўқининг вақт нури табиий вақтдан кўра нисбий тил вақтини ифодалайди (бу тил вақт ўқи ва ўзбек тили ўқитувчилари ва педагоглари тез-тез қўллашгани кўрсатади. Оддий вақт ўқида муҳим фарқ бор вақтинчалик ҳодисаларни таҳлил қилиш учун вақт ўқи: оддий вақт ўқининг мўлжал олиш вақти ўқи (ориентация вақти ўқи) табиий вақтни ажратувчи белги ва унинг вақт ўқи табиий вақтни ифодалайди. 3) Ҳаракат ҳолати белгилари/ҳаракат вақти излари оддий вақт ўқида ҳаракат ҳолатини қайд этиш белгиларини олишдан ташқари (уларнинг барчасини ҳаракатнинг содир бўлиш вақти излари сифатида кўриш мумкин), биз ҳаракатларни тасвирлаш ва жойлашишни белгилашни ҳам лойиҳалаштирамиз.

Тил вақтининг вақт ўқи бўйича замонларни чизиб, биз ҳодиса ҳолати/ўткинчи ҳолат, ҳолат ҳолати ва оддий ҳолат ҳаракат содир бўлиш вақт траекторияси ва давомий ҳолат ҳаракатининг содир бўлиш вақти траекторияси учта нисбий вақт позициясида пайдо бўлиши мумкинлигини аниқладик. Бундан шуни кўришимиз мумкин: 1) умумий жиҳатнинг ҳаракат ҳолати ва прогрессив жиҳатнинг ҳаракат ҳолати тил вақт ўқининг ҳар бир вақт оралиғида (ягона жисм шаклида бўлиши мумкин). 2) Замон ўқининг барча даврларида намоён бўлиши мумкинлиги сабабли умумий жиҳат ва прогрессив жиҳат уч давр вақтини фарқлаш маъносига эга эмас. Бундан фарқли ўлароқ, улар ҳаракатнинг ҳақиқий ҳолатини тасвирлайди, лекин улар соф маънога эга (буни ҳаракатнинг вазнда содир бўлган вақтнинг икки элементининг табиий натижаси деб ҳам қараш мумкин). 3) Икки жисм ҳар доим ёнма-ён туради ва уларнинг ҳаракат ҳолатлари бир вақтнинг ўзида бир

жисмда бўла олмайди. Аммо ўзбек тилида тилида ҳар сафар иккита тана услубидан бири танланиши керак. Кўриниб турибдики умумий тана ва прогрессив тана ўзбек тили танаси қаторидаги асосий гуруҳдир. Қарама-қарши томонда, икки тана шакллари кўпинча мунтазамлик ва вақтинчалик, нотўлиқ ва тўлиқлик, билвоситалик ва бир вақтнинг ўзида, бир лаҳзалик ва такрорланиш каби кескин қарама-қаршиликларни ҳосил қилади.

Юқоридаги кузатишлардан кўриниб турибдики, ҳар бир даврда пайдо бўладиган ва бир-бирига қарама-қаршилик ҳосил қилувчи умумий ва прогрессив жиҳат асосан иш-ҳаракат содир бўлишнинг ҳолат белгиларини, ҳаракатнинг содир бўлиш вақти белгиларини эса тил вақт ўқида ифода қилади.

Туркийларнинг географик ва тарихий жиҳатдан бой маданий меросга эгаллиги тарихий ва замонавий матнларнинг лексик-семантик бойлигида ўз аксини топган. Шу жумладан, ушбу тадқиқотда вақт-замон тушунчаси учун тарихий ўзбек тилида қўлланилган сўз бойлигини қиёсий планда текширишга ҳаракат қилинади. Ўзбек тили туркий тилнинг бир бўғини сифатида бой лексикага эга. Бу лексика йиллар давомида асосан ички – ўз қатлам ва бошқа қардош бўлмаган тиллар –ўзлашган қатлам ҳисобига бойиди. Бу жараён вақт концепти атрофида асоциацияланувчи бирликлар учун ҳам тааллуқлидир. Айтиш лозимки, тил –система сифатида шаклланиш манбаларига эга бўлиш талабига жавоб беради. Шу билан бирга, у кўплаб ўзаро асоциацияланувчи лексик сатҳ системаларнинг йиғиндисидан таркиб топган макросистема ҳамдир. Демак, макросистема таркибидаги системалар ҳам мазкур талабга жавоб бериши лозимлиги табиий. Ўзбек тили нуқтаи назаридан баҳолаганда унинг таркибидаги системалардан бири бу – вақт концепти атрофида асоциацияланувчи бирликлардир. Соҳа лексикаси ҳам луғат таркибидан жой олган бошқа лексик бирликлар сингари ўз семантикаси ва этимологиясига эга. Албатта, ўзбек тилининг таркибидан мустаҳкам ўрин эгаллаган барча сўзларнинг келиб чиқиши ва манбалари бир хил эмас.

Муайян тил лексикасининг шаклланиш манбалари ҳақида олимлардан А.Ҳожиёв, М.Миртожиев, Ҳ.Неъматов, Р.Расуловлар ўзининг бир қанча таснифларини ўртага ташлашган. Ушбу олимларнинг таснифларини умумийлаштириб, қуйидаги таснифни келтириш мумкин:

- 1) семантик усул;
- 2) морфологик усул (аффиксация ва сўзларни ўзаро қўшиш орқали);
- 3) сўз ва сўз бирикмаларини ўзлаштириш. Худди шундай ўзбек тилидаги вақт семали бирликлар ҳам асосан ушбу тасниф асосида ривожланди.

Жумладан, 1) семантик усул “Олтин ёруғ”¹²⁰га кўра туш: Унинг асосий маъноси “имконият, фурсат” бўлса-да, баъзи жумлаларда “вақт, муддат” деган маънони англатади. (Бу лексема ДЛТ [366,2017] да шу шаклдаги лексема бор, лекин бу маънони ифодаламайди. Туш – кун чиққандан кейинги – вақт; тус олди – туш вақти). бирок огулум бу тушта тириг асән кавишсар олсәр мәниң әтөзүм әмгәнмәгәй м(ә)н арті (АП 429-431) "Агар ўғлим шу фурсатда соғ-саломат келсайди, менинг танам умуман азоб чекмасди".

Ҳозирги ўзбек тилида уйку ҳолатидаги психологик тасвир-жараёни англатувчи “туш” лексемаси бевосита ушбу тушнинг айна тилдаги семантик вариант ҳисобланади. Яъни туш кўришнинг қисқа фурсатда, имкониятда кечиши асосий интеграл сема вазифасини ўтамоқда.

2) морфологик усул (аффиксация ва сўзларни ўзаро кўшиш орқали) олгүсүз абадий, мангу. Сөзүн эдгү сөзлә өзүн олгүсүз – Сўзингни эзгу қил, ана шунда абадий қоласан (ҚБХ, 1721). Ушбу лексемада ҳам вақтнинг узлуксиз, давомли эканлигини ифодасини сезиш қийин эмас. Кесүксүз – доимий, узлуксиз, давомий. Мениңдин буларқа үкүш миң сәлам, тегүргил ибим сен кесүксүз улам – Мендан буларга кўпдан-кўп салом, уларга давомий етказгин, эй менинг Эгам (ҚБН, 176; ҚБН, 60). өдсүз, олгүсүз, илкисиз, кесүксүз ва үзүксүз¹²¹ сўзлари таркибидаги –сиз ва –сүз суффикслари айнан ҳозирги ўзбек тилидаги –сиз аффиксининг ибтидоий алламорфларидир.

3) сўз ва сўз бирикмаларини ўзлаштириш. Тилшунослиқда бошқа тиллардан сўз ўзлаштириш жараёни, лексик қатламнинг барча сатҳларида аҳамиятлидир. Бироқ ушбу жараёнда ҳам маълум бир муаммоларга дуч келиниши табиий. Темпорал бирликлар тизими мустаҳкам миллий-лисоний илдишларига эга ва айна вақтда дунё ҳамжамияти таъсирида хорижий тиллардан сўз ўзлаштириш ҳисобига тараққий этаётган системадир. Масалан, секунд, сония, эпидемия даври, пандемия даври. Мазкур система бирликларининг этимологиясини ўрганиш унинг бошқа, ўзига хос яширин қирраларини очиб беришга хизмат қилади. Бу қатламни қуйидагича таснифлаш мумкин. а) мўғулча ўзлашмалар: б) форсийча ўзлашмалар: пашқол, баҳор; в) арабча ўзлашмалар: вақт, муваққат; г) рус тили орқали бошқа тиллардан ўзлашмалар: секунд, минут, пашқол: сўзи ҳам фаслни ифодалаб, бунга ёмғирлик ойлар киради. Саван, бодун, қувор, пашқол:

¹²⁰ Олтун ёруғ. 1-китоб. Сўз боши, изоҳлар ва қадимги туркийдан ўзбекчага табил муаллифи Насимхон Раҳмон. – Тошкент: “Фан” нашриёти, 2009; Олтун ёруғ. 2-китоб. Сўз боши, изоҳлар ва қадимги туркийдан ўзбекчага табил муаллифи Насимхон Раҳмон. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z. 2013.

¹²¹ Содиков Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. – Тошкент, 2006.179-6

мувофиқи: саратон ва асад ва сунбула ва мезон (БН 265, 356). Яна: Пашқол вақтида пишадур (БН 260, 352). баҳор: Баҳори бисёр яхши бўлур (БН 210, 270). Пашоварнинг наҳсида баҳор вақти яхши гулзорлар бўладир (БН 298, 212).¹²² Маълумки, вақт инсон онгининг белгиловчи тоифаларига кирадиган дунё тасвирининг таркибий қисмларидан биридир. Инсон боласи туғилганда “чақалок”, улғайган сари “ўсмир”, “йигит”, “эркак”, “кария” деб аталиши мумкин.

Ҳар қандай моддий жараён бир йўналишда ўтмишдан келажакка қараб ривожланиб боради. Вақт ҳисоби бирликлари доимий такрорланиб турган табиат ҳодисаларидан олинган. Булар: кун ва тундан иборат бўлган суткалар, осмонда ойнанинг пайдо бўлиши, фазаларининг алмашинуви, кўринмай қолиши, яъни Ой ва Ернинг Қуёш атрофида йиллик айланиши эди. Аста-секин вақтни аниқлаш эҳтиёжи ошган. Бунинг учун эса осмон жисмлари ҳаракатини кўпроқ кузатиш зарур эди ва бу эса, ўз навбатида астрономия фанининг ривожланишини талаб этади. Шунинг билан бирга бошқа масала пайдо бўлади: яъни суткалар, ойлар, йиллар ўртасидаги муносабатни аниқлаш керак эди. Бу масалани ечиш учун мураккаб математик ҳисоб-китобларни олиб боришга тўғри келди. Натижада қадим замонлардан амалий хронология соҳасида астрономия ва математик маълумотларнинг қўлланила бошланиши аста секин бу билимлар системасини илмий фанга айлантира боради. Зеро, вақт системаси кетма-кетликка асосланади.

Хронология – вақтни ўрганувчи алоҳида фалсафа фанидир. Хронология сифатида номланишнинг асосий сабаби, қадимги Юнонистондаги вақт ва замон илоҳаси Хрон номи билан боғлиқ. Қадимги юнонлар бу соҳада кўплаб ишларни амалга оширган. Шундай бўлса-да тарихий хронология масалаларини ечиш билан шуғулланган инсонларнинг номларини асраб қола олмаган.

Бироқ, бизга маълумки қадимги Грецияда Эратосфен, Калипп, қадимги Римда эса Варрон, Цензорин, Птолемей, Манробий асарларида хронология масалалари ёритилган. Рим календарини яхшилашда астроном Созиген (эр.авв. II аср) нинг катта хизматлари бор. У томонидан ишлаб чиқилган календар Юлий Сезар томонидан эр.авв. 48-йилда қабул қилинган ва у Юлий календари номини олган. Бу календарь ҳозирги замон йил ҳисобига асосланади. Ўрта асрларда иқтисодиёт ва маданиятнинг, диний урф-одатларнинг ривожланиши хронологиянинг келгусида янада

¹²² Ўша манбалар

мукаммаллашувига олиб келган. Ўрта асрларда мавжуд бўлган хилма-хил хронологик ва календарь системасини турли мамлакатлар ва турли халқларнинг хўжалик ва маданий жиҳатдан ўзаро муносабатларида тўскинлик қилар эди.

Шу сабабдан ҳам VI асрда бу муаммони 525-йилда Рим монархи кичик Дионисий бартараф қилади, яъни у Исо пайғамбарнинг туғилиш санасини ҳисобга олиб, христиан эрасига асос солади. VII аср бошида эса ислом дини асосчиси Муҳаммад алайҳис салом замонидан барча мусулмонлар учун ягона ой календари қонунийлаштирилган ва ҳар бир янги ой ва янги йил оининг туғилганидан (ҳилолдан) бошланган. VII аср охири ва VIII аср биринчи чорагида англиялик монах солномачи Беднийнинг хронология ҳақидаги асари дунёга келади. У “Оламнинг олти ёши” ҳақидаги асарида христиан эраси асосини ҳимоя қилиб чиқади.

XI аср бошида энциклопедист олим Абу Райхон Берунийнинг “Ўтмиш халқларидан қолган ёдгорликлар” асари яратилади ва унда барча халқларга оид бўлган эралар ва диний байрамлар ёритилган эди.¹²³ XI аср иккинчи ярмида яшаб ўтган шоир Умар Хайём ҳам мусулмон йил ҳисоби системаси тарихини ўрганиш ва бу системани ишлаб чиқишда ўз ҳиссасини қўшган эди. У аниқ қуёш тақвимини тузиб чиқди ва “Жалол” ёки “Малик” эрасини тузди, бу эра 1079 -йил 15-мартдан бошланди. Хуллас, вақт ва ўлчов бирликлари ўзбек тилининг барча сатҳларида ўз ифодаланишларига эга бўлиб, ҳар бир сатҳ ва уларнинг бирликлари пайт маъносини ўзига хос йўсинларда акс эттиради. Матн тилшунослигида ҳам соҳа лексикасининг аҳамияти бордир. Чунки замон ифодаловчи бирликлар ёрдамида матнни шакллантириш ва унинг компонентларини боғлаш мумкин. Бадиий асардаги воқеа-ҳодисалар муайян вақт асосида рўёбга чиқади. Фақат бадиий асардаги вақт тушунчаси реал ҳаётдаги вақт мунтазамлигидан фарқ қилади. «Вақт маъноли лексемалар матн қисмларини дистант (масофасиз, билвосита) ва контакт (масофали, бевосита) боғлаш учун хизмат қилади. Айрим темпорал сўзлар лексик-грамматик боғловчи вазифасини бажариб, матндаги хронологик кетма-кетлик, изчилликни акс эттириб туради”.

Эрталаб-чи, ойи, ёмғир ёғди. Қаттиқ ёмғир ёғди. Сиз баҳор ёмғирини яхши кўрардингиз... Кейин офтоб чиқиб кетди. Қаранг, офтоб чарақлаб ётибди...¹²⁴(Ў.Ҳошимов). Ушбу матннинг шаклланишида вақт маъноли бирликларнинг алоҳида хизмати бор. Биринчи гапда эрталаб лексемаси

¹²³ Абу Райхон Беруний. Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар. -Тошкент: Фан, 1968. -720 б.

¹²⁴ Ўткир Ҳошимов. Дунёнинг ишлари. -Т.: Янги аср авлоди, 2015 йил. – Б.336.

ёрдамида сутканинг шу қисмида содир бўлган табиат ҳодисаси ҳақидаги информация ифодаланяпти. Кейинги гапларда ифодаланган ҳодисалар ҳам айна вақт бирлигида кетма-кетликда рўёбга чиққан. Яъни: эрталаб → ёмғир ёғди → каттиқ ёғди → офтоб чиқди → чараклаб кетди.

Вақт маъноли лексемалар матнда гапларни бирлаштирувчи восита бўлиб ҳам хизмат қилади. Улар гапларни мазмун ва синтактик жиҳатлардан боғлаган ҳолда матн шакллантириш имкониятига эга: “Тонгги ғира-ширада шаҳарга тушиб кетган келинини Солиҳабиби бу гал қандайдир умид ва сабрсизлик билан кутди. Аммо кун ўтиши қийин бўлди. Пешингача ҳовлида ғимирлаб юрди: оғилхона олдида ғужанак бўлиб ётган помидорни тиргович кўйиб таради, бўйи келиб турсин деб, айвонга яқин экилган бўйрадак жойдаги ошрайхоннинг тагини чопди. Пешиндан кейин кўшнисининг беқасам кўрпасини қавишга ўтирди. Товуқнинг қақалагани эшитилди. Солиҳабиби беихтиёр ҳовлига назар ташлади. Кун ботди. Нега келинидан дарак йўқ?”¹²⁵ (Ў.Умарбеков). Ушбу матндаги воқеалар ривожини муайян вақт кетма-кетлигида, яъни “тонг – пешингача – пешиндан кейин - кун ботди” изчиллигида баён қилинмоқда. Кўришиб турибдики, матн таркибидаги гапларнинг боғланиб бир бутунлик ташкил қилишида асосий боғловчи восита бўлиб вақт семантикали сўзлар иштирок этмоқда. Пайт отлари матндаги гапларни контакт ва дистант алоқалар билан боғлайди.

Ёнма-ён сўзларнинг ўзаро боғланиши контакт, орасида бошқа гаплар мавжуд бўлган гапларнинг боғланиши дистант (масофали) алоқа ҳосилланади. Аср, йил, фасл, ой, ҳафта, сутка (кун), соат, минут, секунд каби лексемалар матндаги воқеаҳодисаларнинг аниқ вақтини, воқеа-ҳодисалар орасидаги вақт давомийлигини англатади.

Масалан, “1960-йилда дорулфунунни тугатиб “Ёш гвардия” нашриётига ишга кирдим. 1963-йилда бадиий адабиёт нашриётига ўтиб, то 1970-йилгача муҳаррир, бўлим мудури вазифаларида ишладим. Бу ўн йил ичида менинг еттита шеърий китобим, Есенин, Украинка, Светловдан қилган таржималарим босилиб чиқди. Ҳамза номли театрда 1969-йилда “Олтин девор” комедиям кўйилди”¹²⁶ (Э. Воҳидов).

Ушбу матн парчасида “1960-йил”, “1963-йил”, “1970-йил”, “ўн йил” вақт маъноли луғавий birlikлардан иборат сўз бирикмаларининг контакт алоқаси орқали матн шаклланиган. Ҳар бир ҳодисага макон ва замон бирлиги тушунчасини ҳисобга олиб ёндашиш керак. Ҳар қандай асар давр ва макон

¹²⁵ Ўлмас Умарбеков. Ер ёнганда (ҳикоя) – Т.: Фан, 1989 йил. – Б. 57.

¹²⁶ Эркин Воҳидов. Ўзбегим. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006 йил. – Б. 321.

билан боғлиқ ҳолда юзага келади. Тарихий мавзудаги асар тилида муайян замон руҳини ташувчи воқеаларнинг қайси маконда, қандай муҳитда юз бераётганини ойдинлаштирувчи лексик-грамматик бирликлар иштирок этади. Макон ва замон бирлиги тушунчаси бадиий асаргагина хос белги эмас. У ҳар қандай матн кўринишига тааллуқлидир. Ушбу тамойил асосида таҳлил олиб борилаётганда матн ёзилган давр, матнда кўтарилган мавзу ва матн бирликларининг табиатига қараб диахрон ва синхрон аспектлардан бири танланиши керак. Ўзбек тилида вақт ва ўлчов маънолари мустақил тил бирликлари (семема) ёки бошқа тил бирликлари семантикасининг ташкил этувчиси (сема) сифатида мавжуд. Вақт ва ўлчов семантикаси ўзининг лексик, грамматик, фонетик ифодаланишларига эга.

Ўзбек тилшунослигида вақт маъноси пайт равишлари, вақт маъноли отлар, сифатлар, олмошлар, феъллар, юкламалар каби морфологик, пайт ҳоллари, вақт ифодаловчи конструкциялар сингари синтактик сатҳларда ўрганилган ёки қайд қилинган. Лексик бирликларнинг темпорал маъноси ҳақида хусусий ва у ёки бу муносабат билан билдирилган фикрлар учрайди. Вақт семемаси ва семаларининг таркиби, уларнинг система ҳосил қилувчи имкониятлари, вақт семантикаси макро ва микро системалар, буларнинг тузилиш хусусиятлари, вақт ифодаловчи бирликларининг луғавий системада тутган ўрни, кўлами каби масалалар ўз ечимларига эга эмас.

ХУЛОСА

Тил ўзида ранг-баранг олам турларини аслига мос равишда акс эттиришга ҳаракат қилар экан, бундай ҳолатда тил учун барча оламларга хос бўлган вақт турларини ҳаётий ва илмий тушунчалар асосида акс эттиришдан бошқа йўл йўқ. Акс ҳолда одам ва олам муносабати бузилган бўларди. Вақт моддий дунё атрибути бўлиб, ўзининг ўзармас, барқарор маънолари билан тил системасида ўз аксини топади. Дунёда ҳеч бир тил йўқки, у вақт ва вақт муносабатларини ифодаловчи грамматик, лексик воситаларга эга бўлмаса. Сўнгги даврларда вақтга бўлган қизиқиш тобора ошиб бормоқда. Вақт категориясининг хусусий кўринишлари илм-фаннинг турли соҳаларида қайд этилмоқда. Физик вақт, кимёвий вақт, тарихий вақт, иқтисодий вақт, психологик вақт, лисоний вақт каби тушунчаларнинг пайдо бўлганлиги фикримизнинг ёрқин далилидир. 1. Вақт ва ўлчов бирликларига хос лексемалар бошқа лексик бирликлар қатори лексемалар мажмуидан иборат лингвистик ҳодиса эмас, балки, энг аввало, семиологик системадир, яъни тушунчаларнинг муайян тизимини ифодаловчи воситадир;

2. Кишилик жамияти пайдо бўлиши жараёнида кундалик эҳтиёж туфайли юзага келган вақт ва ўлчов бирликларининг пайдо бўлиш тарихи узок. Тарихий, бадий ва илмий манбаларда ифодаланган мазкур лексемаларга оид терминларни тўплаш бугунги кунда аҳамияти катта. Чунки улардан атамашунослимизда муаммо бўлиб турган масалаларни ҳал этишда фойдали манба бўла олади;

3. Ҳар қандай лексик қатламни, лексиканинг хилма-хил микрогуруҳи ва гуруҳчалари таркибидаги лексемаларнинг лексик-семантик алоқаларини кўрсатиб бериш ўзбек тили лексикаси каби эски туркий тилда ҳам яхлит бир система сифатида намоён этишга олиб келади ва вақт ва ўлчов бирликларини ифодаловчи лексемалар бу фикрни тўла тасдиқлайди;

4. Вақт ўзгарувчанлик, бир йўналишлилик, бир жинслилик, давомийлик, узлуксизлик, қайтмаслик, чексизлик, муносабатдорлик, ҳозирлик, ўтмишлик, келгусилик, бир вақтликлик, кетма-кетлик, ўринсизлик, беҳудалик, чўзилишлик, ўтмаслик, эрталик, кечлик, озлик, кўплик, катталиқ, кичиклик, қимматлилик каби объектив ва субъектив хусусиятларга эга;

5. Вақт маъноли темпорал майдон бирликларининг ҳар бири турли даражадаларда матн шакллантириш имкониятларига эга;

6. Темпоралликни ифодаловчи воситалар қуйидаги функциялари билан матн шаклланиши учун муҳим аҳамият касб этади. Матндаги вақт континууми – воқеа-ҳодисаларнинг изчил, хронологик кетма-кетлигини билдиради;

7. Матндаги воқеаларнинг вақтини билдиради: феъл замон формалари воқеа-ҳодисаларнинг умумий ўтган, ҳозирги, келаси замонга тегишлилигини англатса, вақт маъноли лексемалар ушбу вақтнинг аниқ муддатини белгилайди. Феъл замон формалари кўчма маънода қўлланганда, атов гапли матн турларида замон тушунчаси вақт ифодаловчи лексик бирликлар орқали англашилади.

8. Дунёда ҳеч бир тил йўқки, у вақт ва вақт муносабатларини ифодаловчи грамматик, лексик воситаларга эга бўлмаса. Сўнгги даврларда вақтга бўлган қизиқиш тобора ошиб бормоқда. Вақт категориясининг хусусий кўринишлари илм-фаннинг турли соҳаларида қайд этилмоқда. Физик вақт, кимёвий вақт, тарихий вақт, иқтисодий вақт, психологик вақт, лисоний вақт каби тушунчаларнинг пайдо бўлганлиги фикримизнинг ёрқин далилидир.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР:

1. Попова, З. Д. Семантико-когнитивный анализ языка. – Воронеж : Научное издание “Стернин”. 2006.
2. [Эркин Воҳидов](#). Ўзбегим. – Тошкент: [Ўзбекистон миллий энциклопедияси](#), 2006.
3. Ўлмас Умарбеков. Ер ёнганда (хикоя) – Тошкент: “Фан” нашриёти, 1989 йил.
4. Абу Райхон Беруний. Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар. – Тошкент: Фан, 1968. -720 б.
5. Ўткир Ҳошимов. Дунёнинг ишлари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015 йил.
6. Содиков Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. – Тошкент, 2006.
7. Бондаренко А.В. Функциональная грамматика // Лингвистический энциклопедический словарь М., 1990.
8. Маслова Валентина Авраамовна. Когнитивная лингвистика. Учебное пособие. – Минск: “Тетрасистемс”, 2003 г.
9. Islamov Z. Codicological Analysis of Manuscripts of “Mukaddamatu-l-Adab” of Mahmud Zamakhshari in the Funds of the World //The Light of Islam. – 2020. – Т. 2020. – №. 2. – С. 30-36.
10. Islomov Z. International Islamic Academy of Uzbekistan—a result of the reforms worth to the centuries //The Light of Islam. – 2018. – Т. 1. – №. 1.
11. Islomov Z. The role of the international Islamic academy of Uzbekistan in the development of Islamic studies //The Light of Islam. – 2019. – Т. 2019. – №. 1. – С. 1.
12. Islomov Z. Source studies analysis of manuscripts of “muqaddimatu-ladab” in foreign archival funds //The Light of Islam. – 2019. – Т. 2019. – №. 4. – С. 41.
13. Islamov Z. et al. WRITING DOWN OF HADITHS IN THE VII-VIII CENTURIES: APPROACHES AND METHODS //PSYCHOLOGY AND EDUCATION. – 2021. – Т. 58. – №. 1. – С. 5536-5545.